

AMİSOS / AMISOS

Cilt/Volume 5, Sayı/Issue 8 (Haziran/June 2020), ss./pp. 138-155

ISSN: 2587-2222 / e-ISSN: 2587-2230

Özgün Makale / Original Article

Geliş Tarihi/Received: 26. 05. 2020
Kabul Tarihi/Accepted: 27. 06. 2020

DIANA NEMORENSIS KÜLTÜ-SERVI AĞACI İLİŞKİSİ VE LYDIA SİKKELERİNDEKİ TASVİRİ

THE CULT OF DIANA NEMORENSIS-RELATION OF CYPRESS TREE AND ITS DEPICTION ON LYDIA COINS

Hüseyin TAYLAN*

Öz

20. yüzyılın başlarında, İskoç antropolog Sir James Frazer'ın üç kitap halinde yayımladığı "The golden bough" serisi ile birlikte, Diana Nemorensis kültü antropoloji ve sosyoloji camiasında dikkat çekmiştir. Zamanla Robert Graves ve Carin Green gibi birçok akademisyen ve tarihçi tarafından ele alınarak çalışma konusu olmuştur. Yapılan bu çalışmalar çoğunlukla kültürün kökeni, tapınımı ve Diana Nemorensis'in kimliği üzerine olmuştur. Alföldi ise 1960 yılında yaptığı çalışmayla Octavian ile başlayan ve MS 3. yüzyıla kadar kimi imparatorluk sikkelerinde darp edilen, Tanrıça tasvirli sikkeleri inceleyerek bir tipoloji oluşturmaya çalışmıştır. Diana Nemorensis tasvir sanatına genellikle üçlü tanrıça ve atribütü olan servi ağacı ile birlikte yansımıştır. Bu çalışmada ise aynı dönemde Lydia'daki Acrasus, Mastaura ve Mostene kent sikkelerinde görülen servi ağacının Diana Nemorensis kültü ile ilişkisi ele alınacaktır. Bu bağlamda öncelikle Diana Nemorensis kültürünün mitolojisi ve antik dönemdeki varlığı kısaca incelenecek ve daha sonra atribütleri açısından yansımaları, Lydia sikkeleri kapsamında tartışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Diana Nemorensis, Lydia, Kült, Sikke, Servi Ağacı

*100/2000 YÖK Doktora Bursiyer Öğrencisi, Sıtkı Koçman Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Arkeoloji ABD, Muğla/Türkiye.

E-posta: taylanhsyn@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5286-8296>

Abstract

In the early 20th century, Scottish anthropologist Sir James Frazer's published in three books series, "The Golden Bough" the cult of Diana Nemorensis attracted attention in the anthropology and sociology community. Over time, it has been studied by many scholar and historians such as Robert Graves and Carin Green. These studies mostly focused on the origin, worship and the identity of Diana Nemorensis. On the other hand Alföldi with his work in 1960, Alföldi tried to create a typology by studying the goddess depicted coins that started with Octavian and were battered in imperial coins until the 3rd century. Diana Nemorensis was used together with triple goddess and her attribute cypress tree in the art of depiction. In this study will be discussed, the relationship of cypress tree and with the cult of Diana Nemorensis, which is seen in Acrasus, Mastaura and Mostene city coins in Lydia. In this context, firstly, the mythology of the Diana Nemorensis cult and its presence in the ancient period will be briefly examined, and its reflections will be discussed in the context of Lydia coins.

Keywords: Diana Nemorensis, Lydia, Cult, Coin, Cypress Tree

Giriş

Diana Nemorensis¹ kültü, günümüzde Roma'ya 40 kilometre uzaklıkta bulunan Ariccia Bölgesi içindeki Nemi Gölü ve çevresinde ortaya çıkmıştır.² Bölgede yapılan arkeolojik çalışmalar sonucunda elde edilen buluntuların yalnızca birkaç tanesi Arkaik Dönem'i işaret ederken, buluntuların büyük çoğunluğu kültün özellikle popüler olduğu dönem olan, MS 1. ve 3. yüzyıl aralığına tarihlenir.³ Bunu destekler nitelikte, Nemi'deki kutsal alanda ele geçen bazı imparatorluk dönemi yazıtları Tiberius, Claudius, Hadrian ve Trajan gibi imparatorların sıklıkla tapınağın bakım ve onarımı için bağış yaptığını göstermiştir.⁴ Kült hakkında yapılan araştırmaların çoğu kültün ilk olarak ne zaman ortaya çıktığı ve kökeni konusunda olmuştur.⁵

Epigrafik veriler kültün ortaya çıktığı tarihten çok daha sonraki bir dönemde kaleme alındığından, kültün ortaya çıkış ve gelişimi hakkında detaylı bilgi verememektedir. Bu yüzden, kült hakkındaki en önemli arkeolojik verileri şüphesiz ki nümismatik buluntular sunmaktadır. Diana Nemorensis tasvirli sikkeler üç yüz yıl boyunca zaman zaman imparatorluğun hemen her coğrafyasında darp edilmiştir. Bu sikkeler üzerine yapılan çalışmaların çoğu, Tanrıça'nın tipolojisi ve kültün gelişimi ile alakalı olmuştur.⁶ MÖ 44-41 yıllarından itibaren sikkelerin servisi⁷ ağacı ile birlikte görülen Tanrıça, sikkeler üzerinde

¹Tanrıça antik ve modern kaynaklarda sıklıkla Diana, Diana Nemorensis, Nemi Diana'sı, Nemi Artemis'i, Ay Tanrıçası veya Üçlü Tanrıça isimleriyle ifade edilmektedir, Tanrıça'nın isim ve sıfatları için bkz: Hermans 2017, 37-82; Frazer 1911, 8-17; Jones 2005, 47-57.

²Manilius Astronomica II.906-917.

³Diana Nemorensis kültünün çıktığı Nemi Gölü ve çevresinde yapılan ilk bilimsel arkeolojik araştırmalar için bkz: [Istituto di corrispondenza archeologica](#) 1885, 149-242. Arkaik Dönem'den itibaren görülen külte dair buluntular ve diğer veriler için bkz: Romano 2006, 71; Hermans 2017, 66. MÖ 6. yüzyıldan itibaren Diana Nemorensis tapınımına dair bkz: Daly 2009, 44.

⁴Daly 2009, 63; Hermans 2017, 77.

⁵Alföldi 1960, 138-141.

⁶Alföldi 1960, 138-141; Hermans 2017, 55-80.

⁷Servi ağacı, antik dönem insanı için fayda sağlayan tıpkı diğer ağaçlar ve bitkiler gibi hemen her toplumun mitolojisinde ve kültüründe yer almıştır, detaylı bilgi için bkz: Dixon-Kennedy 1998, 38; Nazar 2017, 104-105.

genellikle Üçlü Tanrıça karakteriyle ve Arkaik Dönem Artemis'ine benzer şekilde tasvir edilmiştir. Buradan yola çıkan Alföldi gibi bilim adamları, incelediği Roma sikkelerindeki Tanrıça'nın tasvirinin ve dolayısıyla kültün, Arkaik Dönem'de ortaya çıktığını ifade eder.⁸

Diana Nemorensis Mitolojisi

Tanrıça'nın mitolojisini ve karakterini anlamak oldukça güç ve karmaşık bir konudur ve başka bir çalışmanın konusu olmalıdır. Zira Plinius, Pausanias ve Solinus gibi Antik Dönem yazarları ve Marcus Manilius⁹ gibi tragedya yazarlarının aktardığı bilgiler kültün oluşmaya başladığı tarihten çok daha sonrası bir döneme tekabül eder. Bunda şüphesiz kültün oluşmaya başladığı dönemde Romalılar tarafından barbar ve yabancı bir unsur olarak görülmesi etkilidir.¹⁰ Bu çalışmada ise antik ve modern yazarlarının anlatılarına sadık kalınarak Tanrıça'nın karmaşık mitolojisi, ana konudan sapmadan en yaygın ve yalın haliyle açıklanmaya çalışılacaktır.

Livius'a göre¹¹ Servius Tullius, MÖ 6. yüzyılda hem Latinleri hem de Etrüksleri birleştirmek adına, Aventine Tepesi'nde Ephesos Artemis Tapınağı'na (Anadolu'daki gibi tüm siyasi güçlerin yardımlarıyla inşa edilmiş) benzer ve aynı amaçla bir Artemis-Diana Tapınağı inşa etmeyi önermiştir. Böylece, sık sık Latin ve Etrüks şefleri arasında yaşanan anlaşmazlıklar kılıç ile değil erdemli bir amaç ile son bulacak ve birleşik Roma düşüncesi desteklenecekti. Nitekim Servius'un da istediği gibi kısa süre içerisinde Aventine tepesinde Diana Tapınağı inşa edilmiş oldu. Buna rağmen hemen hemen aynı dönemde Nemi'de başka bir Diana kültü adına başka bir tapınak inşa edildi. İnşa edilen bu tapınağın yapım amacı daha sonra Cato¹² gibi antik dönem devlet adamları tarafından, Latin federal yapılanmasının kült ve toplanma merkezi olarak yorumlanacaktı.¹³ Belki de, Aventine'de kurulan Diana Tapınağı birleşik devlet anlayışını ve erdemlerini yansıtan bir amaç taşıırken, Nemi'deki Diana Nemorensis Tapınağı bu amaca karşı bir siyasi gücü temsilen inşa edilmişti.

Mitolojiye göre Orestes¹⁴, Chersonesos kralı Thoas'ı öldürdükten sonra beraberinde kardeşi Iphigenia ile İtalya'ya yelken açmıştır. Geleneğe göre kıyıya inen her yabancı kan dökme zorunluluğundan dolayı Orestes, kız kardeşini Nemi Gölü yakınlarında kurban eder ve cesedini yakar. Iphigenia'nın kurban edildiği yerde hiçbir dalı kırılmayan bir servi ağacı büyüme başlar ve daha sonra tüm Nemi çevresinde servi koruluğu oluşur. Böylece Orestes ile birlikte başlayan Diana kültü zamanla servi ağacı ile betimlenmeye başlanır.¹⁵

Strabon, *'Arica yolu üstünde Romalıların Nemus (Nemi) adını verdikleri Aricia ve Artemisium kutsal alanı vardır. Aslında Aricia tapınağı İskit ve barbar ögeleri barındırır. Eğer bir köle sahibinden kaçıp buraya ulaşabilir ve kırılmayan dalı (servi ağacı dalı) kırarsa, rahip kral (rex Nemorensis) olabilmek için elinde devamlı kılıç olan ve kendini savunmaya hazır mevcut rahibi öldürüp onun yerine geçer'* cümleleri ile Tanrıça'nın kanlı ve karanlık

⁸Alföldi 1960, 141.

⁹Manilius Astronomica II, 906-917.

¹⁰Tanrıçanın kültünün çıkışı hakkında bilgi veren epigrafik veriler, genel olarak Diana Nemorensis kültünün yabancı "barbar" kökenli bir din olduğunu ve Romalılar tarafından benimsenmediğini savunsa da, imparatorluk dönemi ile birlikte Roma için saygı duyulan ve benimsenen bir kült olmuştur, detaylı bilgi için bkz: Frazer 1911, 9-10.

¹¹Livius The History of Rome I, 45.

¹²Romano 2006, 71.

¹³Alföldi 1965, 48-56.

¹⁴Orestes karakterini antik yazarlar yer altı dünyasını ziyaret ederken elinde altın bir dal taşıyan Aeneas ile özdeşleştirirler. Buna göre Orestes'te tıpkı Aeneas gibi bir yolculuğa çıkmış ve beraberinde servi dalı getirmiştir, detaylı bilgi için bkz: Virgil Aenid, VI. 136; Strabon Geography, V. 3, 12.

¹⁵Pausanias Description of Greece II, 27; Solinus Collectanea II, 11; Frazer 1911, 8-9. Arkaik Dönem'den beri servi koruluğu içinde bulunan Nemi Gölü, gece ay ışığını yansıtan berraklığından dolayı zamanla ibadet yeri ve kutsal alan olarak işlev kazanmıştır, detaylı bilgi için bkz: Gardner 2004, 133.

ritüelini anlatmaktadır.¹⁶ Strabon'dan birkaç yüzyıl sonra Pausanias hikayeyi tekrar eder ve Tanrıça'nın yaygın ve kabul gören mitolojisinde yer alan Orestes'i yeniden diriltip, kültürün doğmasını sağlayan Hippolytus karakterini ekler. Ona göre sahiplerinden kaçan ve rahip kralı öldüren köleler aslında Orestes'i temsil etmektedir¹⁷.

Diana Nemorensis, Artemis ve Kybele İlişkisi

Yapılan arkeolojik araştırmalarda kültürün çıktığı Nemi'deki kutsal alan ve çevresinde yoğun miktarda bebek ve kadın cinsel organı şeklinde yapılmış pişmiş toprak figürünler ele geçmiştir¹⁸. Doğurganlık, doğum sırasında sancıların azaltılması veya ilahi iyileştirici gücünden dolayı Antik Dönem Roma kadınlarının ellerinde çiçekler ve meşaleler ile servi koruluğuna gidişleri ve adaklarını sunuşları tapınımında ön plandaydı.¹⁹ Mitolojik açıdan bakıldığında görüldüğü üzere²⁰ Romalıların Diana'sı, Ege Tanrıça'sı Artemis'in bireyselliğini çok güçlü bir şekilde üçlü karakter ile bünyesinde barındırır. Tanrıça, kültürün çıktığı Nemi Gölü'nde gece ay ışığı yansımından dolayı Luna ve Ay Tanrıçası olarak adlandırılırken; Ege mitolojisindeki Artemis'ten pek de farklı olmayan şekilde servi koruluğu ve kırılmayan dal kavramı ile yaşamın, avcılarının ve yaban hayvanlarının koruyucu tanrıçası Diana Artemis; kanlı mitolojisi ve ritüeli ile birlikte Hekate'yi bünyesinde barındırıyordu. Diana Nemorensis, her ne kadar bünyesinde üç tanrıçayı barındırsa da her şeyden önce özellikle kadınların koruyucu tanrıçası olarak Artemis karakteriyle karşımıza çıkmaktadır.²¹ Bununla birlikte Ege dünyasındaki Artemis benzerliği için Alföldi gibi bilim adamları, Artemis'in MÖ 5. yüzyılda, Etrüsklerin kendi sanatsal kimlikleri altında yorumlanıp değişerek yerel bir üslup kazanıp Diana Nemorensis'e evrildiğini belirtir.²² Bu yüzden Tanrıça imparatorluk döneminde sikkeler üzerinde hala Arkaik Dönem'den kalma Artemis orijini ile tasvir edilmeye devam edilmiştir. Bu aşamada şu soruyu sormak yerinde olacaktır; Diana Nemorensis tasvir sanatına Artemis olarak yansımışken, kült olarak aslında Artemis'ten daha eski bir inancın, Roma'daki devamı olabilir miydi?

Anadolu'da Artemis kültüründen de önce var olan Kybele, ormanlar ve dağlar ile ilişkilendirilirken²³ *dionizik*²⁴ karakteri ile özünde doğanın güçlü ve taşkın yansımalarını ve vahşi hayvanları barındırır. Tüm bunlara rağmen Kybele, daha çok 'ana tanrıça' sıfatıyla insanların ve şehirlerin koruyucu tanrıçası olmuştur. Kybele kültürünün değişim göstererek Artemis adıyla ne zaman anılmaya başladığı kesin olarak saptanamasa da farklı coğrafyalarda Minos, Myken ve Yunan kültürlerinin etkisi altında; değişip farklı isim ve kimlikler kazanmış olmalıdır.²⁵ Tanrıça'nın köklü kimliğinin yeniden vücut bulduğu kimlik ise şüphesiz Ephesos Artemis olmuştur. Zira Ephesos Artemis'te tıpkı Kybele gibi ana tanrıça sıfatıyla doğanın, yaban hayvanlarının ve doğurganlığın tanrıçasıydı. Göğüslerin çokluğu nedeniyle aldığı *Artemis Polymastos* adının da gösterdiği gibi bolluğu ve bereketi simgelerken, bu

¹⁶Strabon Geography V, 3.12, İngilizce çeviri ve tam metin için bkz: Hermans 2017, 37.

¹⁷Pausanias, Description of Greece II, 27.4

¹⁸Ayrıca tapınak yavru ve hamile köpeklerin de korunup ilgilenildiği bir yer olmuştur, detaylı bilgi için bkz: Green 2007, 53.

¹⁹Wissowa 1912, 199; Hanninen 2000, 45-50.

²⁰Artemis ve Diana mitoloji ve sikkelerde görülen tasvir sanatına benzer şekilde aktartılsa da Diana Nemorensis'in Artemis'ten daha karanlık bir ortaya çıkış mitolojisi ve tapınım uygulaması vardır, detaylı bilgi için bkz: Dixon-Kennedy 1998, 110; Daly 2009, 63.

²¹Diana Nemorensis'e yapılan adaklarda birçok hayvan ve insan uzuvlarının bulunduğu pişmiş toprak figürün parçalarının bulunması, sağlık amacıyla Romalıların Diana Nemorensis'e geldiğini destekler niteliktedir, Green 2007, 53; Daly 2009, 63.

²²Alföldi 1960, 140.

²³Phyrg ve Lydia'da tanrıçaya tapınım dağların yüksek noktalarında yapılırdı, Lydia'da Kybele kültürü ve tapınımı için bkz: Pauly-Wissowa 1958, 2292

²⁴Çapar 1979, 174.

²⁵Tanrıçanın farklı coğrafyalarda kazandığı isim ve sıfatlar için bkz: Çapar 1979,174.

özellikleriyle Kybele'nin bir devamı niteliğini taşır. İki tanrıça arasındaki benzerliğin devamı niteliğinde olan, Kybele ile ilişkili *Gallos* adıyla bilinen gezgin rahip sınıfı daha sonra *Megabyzos* adıyla Ege dünyasında Artemis kültüründe devam etmişlerdir.²⁶ Artemis'in bu kimliğini somutlaştıran Ephesos'taki Artemis Tapınağı'ndaki örtülü büyük boy heykeli ile çok eski bir imgenin Arkaik Dönem'deki geliştirilmiş biçimi olmalıdır.

Diana Nemorensis kült haliyle, kimi küçük farklılıklar ile birlikte Kybele'nin devamı olarak benimsenmiş; Arkaik Dönem'de, plastik sanatında Artemis olarak yansıdığı için de Etrüskler tarafından Artemis haliyle kabul edilip tasvir edilmiş olmalıdır.²⁷ Yukarıdaki anlatılan mitolojik ve epigrafik kaynaklardan yola çıkarak Tanrıça ve kültürünün aslında Artemis'ten de önce Anadolu kökenli Kybele'nin Roma'ya yansımış hali olduğunu düşünmek yanlış olmayacaktır. Kybele'de görülen *dionizik*, doğanın koruyucusu ve ana tanrıça gibi üç ayrı karakter ve sıfat, Diana'da Üçlü Tanrıça sıfatı ile kabullenilmiş olmalıdır. Diana Nemorensis'i tasvir sanatında Kybele veya Artemis'ten ayıran en önemli farkı ise, kültürün doğduğu yer ve mitolojisiyle bağlantılı olan servi ağacı olmuştur.

Arkeolojik Verilere Göre Servi Ağacı

Servi ağacının anavatanının genel olarak İtalya Toscana bölgesi olduğu görüşü hakimdir.²⁸ Ancak en yaygın ve doğal ormanlar oluşturduğu bölge Antalya, Tarsus ve Ege kıyılarıdır.²⁹ Son yıllarda yapılan detaylı çalışmalar ile servi popülasyonunun Anadolu'dan çıkarak, Yunanistan üzerinden İtalya'ya yayıldığını ortaya koymuştur.³⁰ Bir başka görüş ise, servi ağacının anavatanının Türkiye ve Yunanistan olduğu, Roma İmparatorluk Dönemi'nde İtalya ile tanıştığıdır.³¹ Kültüre alındığından beri, uzun ve düzgün gövde formu ile anıtsal binaların yapımında, mezarlıklarda, suya ve ateşe karşı diğer türlere göre göreceli dayanıklı oluşu ile yoğun şekilde mimari ve gemicilik alanında kullanılmıştır.

Yapılan arkeolojik çalışmalar ile birlikte, MÖ 15. bin yıllarına tarihlenen servi ağacına dair bilinen en eski buluntulara günümüzde Judea'da ulaşılmıştır.³² Akdeniz coğrafyasında en önemli buluntuları ise şüphesiz gemi batıkları oluşturmaktadır. Servi ağacı, deniz suyuna karşı dayanıklı olması, esnekliği, uzun düz levhalar elde etme imkanı ve çürümelere karşı dayanıklılığı ile gemi malzemesi yapımında ihtiyaç olan keresteler için tercih edilen bir tür olmuştur.³³ Servi ağacının Anadolu'da gemi yapımında kullanımına ilişkin korunmuş ve bilinen en eski örneğini MÖ 4. yüzyıla tarihlenen Yassı Ada Batığı oluşturmaktadır. 1979 yılında Bass ve Doornick tarafından kazısı ve detaylı araştırması yapılan 19 metrelik Yassıada Batığı'nın iskeleti ve ahşap çivileri için temel olarak Akdeniz servi ağacı kullanılmıştır.³⁴ Türkiye'nin batı kıyılarında inşa edilmiş ve İsrail açıklarında bulunmuş MS 5. ve 6. Yüzyıla tarihlenen³⁵ Dor 2001/1 ve Dor 2006 batıkları³⁶ ile; MS 7-9. Yüzyıla tarihlenen Tantura E, ve

²⁶Çelgin 1986, 69.

²⁷Kybele kültürünün Roma'ya getirilişi ve Kartaca savaşları için bkz: Çapar 1979, 167-189. Pausanias, Lidya'daki Syplos Dağı'nın (Manisa Dağı) Kybele kült merkezi olduğunu ve Tanrıça'nın en eski tasvirinin buradaki kayalıklara yapıldığından bahseder, detaylı bilgi için bkz: Roller 1999, 45. Tanrıça'nın kültü ve Mater Magna ilişkisi için bkz: Kelly 2019, 10.

²⁸Sabuncu ve Çalışkan 2008, 54.

²⁹Davis 1965, 82.

³⁰Bagnoli Giuseppe vd. 2009, 2280. Plinius'a, göre servi ağacının kökeni Ege coğrafyasıdır. Bu coğrafyada tedavide taze yaprakları yılan ısırığı için kanı temizlemek için; arpa ile karıştırılıp dövülerek güneş çarpmasına; Fitik ve eklem ağrıları için balmumuyla birlikte karıştırılarak karşı tedavi edici olarak kullanılmıştır, detaylı bilgi için bkz: Plinius NH. XXIV. X. 15-XI.17:15.

³¹Ulrich 2007, 249.

³²Zohary 1973, 347.

³³Polunin and Huxley 1967, 53.

³⁴Bass and Doornick 1971, 28-30.

³⁵Lipshitz ve Pulak 2008, 73-82; detaylı bilgi için ayrıca bkz: Lipshitz 2015, 604-623.

aynı tarihli Yenikapı'da ele geçen XI (MRY5) numaralı gemi batığında³⁷ kızıl çam³⁸ ile birlikte destek, kiriş, kızak, tavan ve diğer tanımlanamayan birçok ahşap öge için Akdeniz Servi Ağacı tercih edilmiştir.³⁹

Epigrafik ve Filolojik Verilere Göre Servi Ağacı ve Kullanımı

Hemen her bitki gibi servi ağacı da şifa verici özelliği olan ve antik dönem şifa sanatında kendine yer bulan bitkilerden biridir. Bitkilerin tedavideki kullanımına ilişkin bilinen en eski yazılı kaynakları, Nagpur'da ele geçirilen Sümer tabletleri oluşturmaktadır. Bu tabletlerde, 250 farklı tür bitki ile birlikte bu bitkilerden elde edilen ve tedavide kullanılan ilaçlar belirtilmiştir.⁴⁰ Servi ağacı Asur kaynaklarında *İşsurmenu* veya *İşimdu*⁴¹ isimleri ile anılırken, ağacın tütsü halinde yakıldığında havada bıraktığı rahatlatıcı ve hoş kokusundan dolayı, hastalıklarda tedaviyi tamamlayıcı olarak tercih edilmiştir. Bununla birlikte sindirim, başışıklık, kalp ve göz hastalıkları ile oluşan rahatsızlıklarda doğrudan veya dolaylı olarak diğer etken maddeler ile birlikte servi ağacı da kullanılmıştır.⁴² Mısır'da Servi ağaçları hanedanlık öncesi ve hanedanlık dönemleri boyunca su geçirmez özelliğinden dolayı tabut veya başka tür ahşap kutular yapımında kullanılmıştır. Bununla birlikte *Kyphi*⁴³ yapımında ve dini törenlerde kullanılmıştır.⁴⁴

Hitit tabletlerinde kayıtlı reçetelerde defne ve sedir gibi servi ağacının da dini ritüellerde ve tedavi amacı ile kullanımlarından bahsedilmektedir.⁴⁵ Servi ağacı kıymet bakımından Persler tarafından hemen hemen diğer tüm milletlerden fazla sahiplenilmiştir. Persler ateşin ve ebedi yaşamın sembolü olarak⁴⁶ tapınakları önünde servi ağacı yetiştirmişler ve bu ağacın cennetten geldiğine inanmışlardır.⁴⁷

Asur ve Urartu dini inançlarında servi, hayat ağacı olarak karşımıza çıkmaktadır. MÖ 714 yılında II. Sargon'un Urartu ve müttefiklerine karşı başlattığı 8. Seferinde, Muşşar Tapınağı'nı yağmalamış ve birçok ganimeti Asur'a göndermiştir.⁴⁸ Bu malların listesinin bulunduğu rapora göre, Van ve Rumiye Gölleri çevresindeki servi ormanları bulunduğu ve sarayların çatı kirişlerinde servilerin kullanıldığı belirtilmiştir. Asur kralları yaptıkları seferlerde elde ettikleri gümüş, altın veya fildişi gibi değerli madenlerin yanında servi gibi

³⁶Liphschitz 2013a, 606-612.

³⁷Liphschitz 2013b, 95-104.

³⁸Bahsi geçen gemi batıklarının çoğu yoğun servi ormanları ile kaplı Batı Anadolu ve özellikle İzmir ve çevresindeki tersanelerde inşa edilmiştir, detaylı bilgi için bkz: Liphschitz 2015, 604-625.

³⁹Liphschitz 2013b, 95-104.

⁴⁰Thompson 1949.

⁴¹Thompson 1949, 258.

⁴²Thompson 1949, 258.

⁴³Antik Mısır'da dini törenlerde ve tedavilerde yardımcı olacağı düşünülen, birçok karışımdan meydana gelen bir tür tütsü, detaylı bilgi için bkz: Byl 2012, 108. Amaros'a göre bu bitki servi ağacı olmalıdır, detaylı bilgi için bkz; Amaros 2016, 5; Baumann 1960, 88. Antik Dönem yazarları bu karışımın kökeni ve içerisinde bulunan malzemeler hakkında çok farklı görüşler ile sürmüşlerdir Byl 2012, 108-110. *Kyphi*'nin karışımında bulunan bitkiler için Plutarchos, bu karışımda bir tür papirüs bitkisi olan *Cyperus longus* L. kullanıldığını belirtir, detaylı bilgi için bkz: Plutarchos IV, 81; *Kyphi* karışımının bir benzeri olan ve antik dönem Ege dünyasında kullanılan *mursinelaion* veya *myrtle* karışımları için Dioscorides ve Plinius servi ağacı kullanıldığını belirtmiştir, detaylı bilgi için bkz: Dioscorides *The Greek Herbal of Dioscorides* I, 48; Plinius NH.XIII, 9; Manniche 1999, 78-79. Buna göre Mısır'da kullanılan *Kyphi* yapımında kullanılan papirüs bitkisi ve *Kyphi*'nin Ege dünyasında kullanılan benzeri olan *mursinelaion* veya *myrtle* karışımlarındaki servi ağacı özü ile, dönem insanı kendi coğrafyasındaki floradan faydalanmıştır.

⁴⁴Amaros 2016, 5.

⁴⁵Achterberg 2009, 43; Arıhan 2003, 61.

⁴⁶Dehkordi 2017, 103-105.

⁴⁷Çulpan 1961.

⁴⁸Kurt 2009, 5.

ağaçların kerestelerini de yanlarında götürmüşlerdir.⁴⁹ Benzer şekilde Esarhaddon (MÖ 713-669), Ninova'daki sarayında kullanılmak amacıyla servi ve sedir keresteleri için Suriye ve Kıbrıs'a 22 adet elçi göndermiştir.⁵⁰

Herodotos, İskit kadınlarının yıkanmak yerine vücutlarını servi, sedir ve günlük yongaları kullanarak hazırlanan bir karışım ile kapladıklarını ve bunun yıkanma yerine geçtiğini belirtmiştir.⁵¹ MÖ III. yüzyıldan itibaren servi Yunanlar tarafından da kutsal ağaç olarak benimsenmiş ve özel korular oluşturulmuştur.⁵² Antik Dönem Ege insanı için de servi kutsal bir ağaç olduğundan, Kos (İstanköy) adasındaki Asclepion Kutsal Alanı'nda servi ağacının kesilmesi yasaktı.⁵³ Servi ağacının keresteleri Antik Roma'da⁵⁴ tabut yapımında kullanılırken⁵⁵, dalları ise doğan kız çocuklarının kutsanmasında ve yakınına kaybeden kişiler tarafından evlerinin kapılarına asılarak matem amacıyla kullanılırdı.⁵⁶

Sikkelerde Diana Nemorensis ve Servi Ağacı

Diana Nemorensis kültü sıklıkla servi ağacı ile ilişkilendirildiğinden, sikke tasvir sanatına da servi ağacı ile birlikte yansımıştır. Buna sebep olarak kültürün çıktığı servi koruluğu, mitolojisi ve ayrıca Antik Dönem Roma vatandaşlarının servi ağacı veya Nemi Gölü'nden şifa bulmaları gösterilebilir. İnsanoğlu için ağaçların ve dolayısıyla ormanların Antik Dönem ve günümüzdeki önemi yadsınamaz bir gerçektir. Antik Dönem insanı ihtiyacı olan birçok şeyi ormanlardan karşıladığı için ormanları tanrılar veya mitolojik karakterlerle birlikte ilişkilendirerek hayatlarında önemli bir konuma almışlardır. En başta ormanlar belki de yakacak ve mimari yapacak malzemenin sağlanmasının yanında, Antik Dönem insanının ihtiyacı olan yaban hayvanlarını ve bitkilerini bünyesinde barındırdığı için kutsal görülmüş ve birçok mitolojide de "ormanların koruyucusu" sıfatı olan karakterler yaratmışlardır.⁵⁷ Özellikle kendisine sağlık açısından fayda sağlayan bu bitkilere, içinde barındırdığı etken maddeyi kavrayamadığı için mistik ve majik anlamlar yükleyerek anlamlandırmaya çalışmıştır.

Diana Nemorensis kültü uzun yıllar boyunca köklü bir kült olarak Roma'da varlığını sürdürerek benimsenmiştir. Tanrıça, mitolojisi gereği sikke tasvir sanatında zaman zaman üçlü tanrıça kimliği ile betimlense de, servi ağacı tasviri her zaman kullanılmaya devam edilmiştir. Diana Nemorensis ve servi ağacı tasvirli sikkeler ilk defa Roma'da MÖ 43-41 yılları arasında dönemin sikke darbından sorumlu memuru (*monetalis*) olan P. Accoleius Lariscolus tarafından darp edilmiştir.⁵⁸ Octavian ve Marcus Antonius arasında devam eden iç savaşın sürdüğü bu yıllarda sikkelerin hangi siyasi otoritenin emri altında darp edildiğine dair veriler bulunmamaktadır. Alföldi'ye göre, bu dönem darp edilen sikkeler önce Caesar ve daha

⁴⁹Thureau 1912.

⁵⁰Parpola 1970, 149-154.

⁵¹Herodotos Herodot Tarihi IV, 75.

⁵²Sabuncu ve Çalışkan 2008, 54.

⁵³Asclepion ve servi ilişkisi şüphesiz servinin Asclepion'un babası olan Apollon'un da bir atribütü olmasıdır. Kyparissos'un Apollon tarafından Servi ağacına dönüştürüldüğü mitolojiye dayanarak, servi de de tıpkı defne gibi Apollon ile özdeşleşmiştir, detaylı bilgi için bkz: Kennedy 1998, 37: 40, Adebayo, Fagbule and Oyabambi 2017, 66.

⁵⁴Berens 1979, 130.

⁵⁵Lanciani 1892, 202.

⁵⁶Smith 1859, 576.

⁵⁷Antik Dönem'de ormanlar (*alsos*), "içinde bir sunak veya tapınak bulunup bulunmadığına bakılmaksızın kutsal bir yer olarak görülür ve kutsal yasalarla korumaya alınır" detaylı bilgi için bkz: <http://hasanmalay.com/index.php/din/agac> (son erişim, 14.05.2020).

⁵⁸Araştırmacılara göre Lariscolus'ta sikkelerin arka yüzünde Tanrıça ve servi ağacını birlikte kullanarak ailesinin kökeninin geldiği toprakları ifade etmek istemiştir, detaylı bilgi için bkz: Crawford 1974, 486; Beard 1998, 15; Russo 2013, 1702; Crawford 1974, 486/1.

sonra varisi Octavian'ın iradesi altında darp edilmiştir.⁵⁹ Nitekim Octavian Diana Nemorensis kültürüne ilgisi de bu durumu destekler niteliktedir. MÖ 31 yılındaki Actium Savaşı'ndan sonra Octavian, efsanevi Orestes'in kemiklerini Nemi'den getirterek Roma'daki Jupiter Tapınağı'na yerleştirmiştir.⁶⁰ Cicero'ya göre Octavian, sık sık kendisini Apollon ile annesi Atia'nın da Ariccia'lı oluşundan dolayı Diana ile benzeştirmiştir⁶¹ ve MÖ 17'de düzenlediği oyunlardaki açılış konuşmasında Tanrı Apollon ve Ay Tanrıçası'nı (Diana) anarak kendi soyunu onurlandırmıştır.⁶²

Roma iç savaşının en yoğun yaşandığı bir dönemde Octavian, güçlü rakibi Marcus Antonius'a karşı halkın gerekli desteğini almak için, kendisini Apollon ile benzeştirmiş, böylece iyi ve erdemli bir yönetici olarak ön plana çıkmayı; annesini Diana Nemorensis ile birlikte anarak, tıpkı Tanrıça gibi kabullenici bir imaj çizmeyi amaçlamış olmalıdır. Eğer bu sikkeler Caesar ve Octavian iradesi ile darp edilmişse, sikkeler üzerinde kendi portrelerini tasvir ettirmek, onları halkın gözünde bir tiran olarak görünmelerine sebep olabilir ve dolayısıyla siyasi amaçları için olumsuz bir sonuç doğurabilirdi. Bu yüzden sikkelerde Tanrıça'yı tasvir ettirerek halka karşı daha ılımlı bir imaj çizilmiş hem de kendi soylarının geldiği bölgeyi işaret ederek dolaylı yoldan propagandalarını yapmış olmalıydılar.

Sonuç ne olursa olsun Arkaik Dönem'den beri var olan Diana Nemorensis kültürünün popüler olup yaygınlaşması, dolaylı yoldan Octavian sayesinde olmuştur. Bu dönemden itibaren darp edilen ve bu çalışmanın konusu olan Diana ve servi ağacı tasvirli sikkeler yaklaşık üç yüz yıl boyunca Roma'nın himayesi altındaki birçok coğrafyada zaman zaman darp edilmeye devam edilmiştir. Roma tanrıçası elbette sikke tasvir sanatında özgün şekilde değil esinlendiği geleneğe bağlı kalınarak Arkaik kökenli tasvire sahipti. Sikkelerde darp edilmeye Octavian ile başlayan kültür, erken dönem sikkeleri üzerindeki tasvirinde genellikle ön yüzde imparator olurken; Arka yüzde Diana Nemorensis Üçlü Tanrıça formunda, ayaklarına kadar inen bir *chiton* ile birlikte ellerini omuz hizasında yanlara açmış; bazen de ellerinde yay, haşhaş, nar, buğday veya bereket boynuzu tutar şekilde; etrafında zaman zaman geyik ve aslan gibi yaban hayvanları ile birlikte ve başlarında veya arkalarında servi ağacı ile tasvir edilmiştir (**Lev. 1**).⁶³ İmparatorluk Dönemi sonlarına doğru ise Diana artık tek başına ve servi ağacı ile birlikte betimlenmeye başlanmıştır. Zaman içinde Tanrıçanın üçlü tasviri ve ellerinde tuttuğu atribütleri değişmeye başlasa da kullanılmaya devam eden tek atribütü servi ağacı olmuştur. Hatta kimi Roma sikkeleri örneklerinde Tanrıça betimlenmezken, atribütü olan servi ağacı tek başına kullanılarak, Diana Nemorensis'in yerine tasvir edilmiştir (**Lev. 2**).

Lydia'da Servi Ağacı Tasvirli Sikkeler

MS 1. ve 3. yüzyıl arasında Roma devleti kimi ayrıcalıklı kentlere tıpkı daha önce olduğu gibi kendi sikkelerini darp etmelerine izin vermiştir. Buna rağmen ayrıcalıklı statünün dışında kalan kentler, Roma hakimiyetinde olduğu için sikkelerin ön yüzünde imparatorlarının portrelerini veya büstlerini koymak zorunda kalmışlar. Roma İmparatorluk Dönemi'nde, MS. 3. yüzyıldaki büyük ekonomik buhrana⁶⁴ kadar Batı Anadolu'da en çok sikke darp eden bölgelerden birisi Lydia olmuştur. Bu dönemde Lydia'da yoğun miktarda sikke darbu gözüke de kimi kentler imparatorun izni ile çok kısa bir dönem için sikke darp edebilmiştir.⁶⁵ Sikkelerin arka yüzünde, imparatorlar ayakta veya atlı bir şekilde bir tapınak ile

⁵⁹ Alföldi, servi ağacı tasvirli sikkelerin ilk çıkış tarihini MÖ 44 yılında, Caesar'ın emri ile darp edildiğini belirtir, detaylı bilgi için bkz: Alföldi 1960, 28.

⁶⁰ Hall 2012, 140.

⁶¹ Cicero Philippicae III, 16-18.

⁶² Suetonius The Lives of the Twelve Caesars, 127. 4.

⁶³ Rose 1958, 98. Diğer roma örnekleri ve tasvirleri için bkz: Alföldi 1960, 137-144.

⁶⁴ Bu dönemde görülen ekonomik sorunlar ve sikke darbının azalması için bkz: Arslanbaba 2018, 7-52.

⁶⁵ Head 1901, LXXV-LXXVI.

birlikte tasvir edilse de daha çok sikkeyi darp eden kentin kendine özgü yerel tanrıça veya atribütlerin izlerini görmek mümkündür.⁶⁶

Roma İmparatorluk Dönemi'nde birçok coğrafyada servi ağacı tasvirli sikkeler görülse de özellikle Anadolu'da Acrasus, Mastaura⁶⁷ ve Mostene⁶⁸ kentlerinde tıpkı Caracalla'nın darp ettirdiği Aradus örneklerinde olduğu gibi servi ağacının betimlendiği sikkeler darp edilmiştir⁶⁹. Ne yazık ki bu kentlerin Roma himayesi altındaki konumları ve önemleri açısından ışık tutabilecek arkeolojik veriler, birkaç sikke ve farklı coğrafyalardan ele geçen epigrafik buluntular dışında yok denecek kadar azdır. Sikkeler açısından ele alındığında ise sadece imparatorluk yönetimi altında oldukça sınırlı sayı ve tipte sikke darp ettikleri görülmektedir⁷⁰. Bu sikkeler konusunda yapılan çalışmaların çoğu ise katalog ve sikkelerde görülen tanrı ve tanrıça tasvirlerinin yerel kültürler ile ilişkisi bağlamında ele alınmıştır.⁷¹ Bu yüzden, servi ağacının neden bu üç kentin sikkesinde görüldüğü, bir kültür ile bağlantısının olup olmadığı bu çalışmanın çıkış noktasını oluşturmaktadır.

Lydialılar tarafından Mesogis Dağı eteklerinde kurulduğu düşünülen Mastaura kenti, Nysa ile birlikte Ephesos antik kentine bağlı yol üzerinde bulunmaktadır. Plinius'a göre Antik Dönem boyunca coğrafi konumundan dolayı önemli bir ticaret kenti olmuş ve Roma İmparatorluk Dönemi'nde İmparator Tiberius ve Valerian dönemleri arasında sikke darp etmiştir.⁷² Plinius, MS. 1. yüzyılda *Ephesos Conventus*'una bağlı olan Mastaura kentinin kendi sikkelerini darp edecek ekonomik anlamda güçlendiğini belirtmiştir.⁷³ Bunun dışında kentin arkeolojik verileri darp ettiği sikkeler dışında bulunmamaktadır. Kentin MS 2. yüzyıla kadar olan sikkelerinde genel olarak Demeter, Hecate, Hermes, Apollon veya Artemis gibi tanrı tasvirleri görülürken, nadir olarak bu çalışmanın konusu olan iki sikkede servi ağacı görülmektedir. Bu makalede ele alınan iki adet Mastaura sikkelerinin ön yüzlerinde Maximus (**Lev. 3**), ve olasılıkla Nymphē büstü görülürken (**Lev. 4**), arka yüzde yanan bir altar ve yanında servi ağacı görülmektedir.

MÖ 2. yüzyılda bir Makedon askeri kolonisi olarak kurulduğu düşünülen Mostene kenti, günümüzde *Sipylos* (Manisa Dağı) dağı eteklerinde Çobanisa köyü yakınlarında bulunduğu düşünülmektedir. Kent ilk olarak MÖ 2. yüzyılda sikke darp etmiştir⁷⁴. Daha sonra Roma'nın yönetimi altında yarı otonom ve otonom statüleri kazanarak sikke darbına devam etmiştir.⁷⁵ Bu çalışmaya konu olan MS 1. ve 3. yüzyıl aralığında darp ettiği sikkelerinde sırasıyla ön yüzde Vespasian, Hadrian, Lucius Verus, Commodus ve Gallienus görülürken, sikkelerin arka yüzlerinde, atlı olarak tasvir edilen⁷⁶ ve elinde *labyrs* taşıyan Apollon veya Men ile birlikte tıpkı Mastaura sikkelerindeki gibi yanan bir altar ve tek bir servi ağacı görülmektedir(**Lev. 5-10**).

Bu çalışmanın konusu olan son kent Acrasus-Nakrasa kentidir. Acrasus antik kentinden ilk defa I. Eumenes zamanına tarihlenen bir yazıtta askeri koloni kenti olarak

⁶⁶Tekin 2011, 43.

⁶⁷Whittow 1993, 559; Head 1901, LXXIV.

⁶⁸Malay ve Tanrıver 2009, 2.

⁶⁹Bahsi geçen Lydia sikkelerinde görülen servi ağacı için Head, bunun tamamlayıcı unsur amacı taşıdığı yorumunu yapmıştır, detaylı bilgi için bkz: Head 1901, LXXV-LXXVI.

⁷⁰Head 1901, LXXV-LXXVI; Cohen 1996, 46.

⁷¹Üreten 2005, 130.

⁷²Head 1901, LXXIII; Plinius NH. V. 120.

⁷³Plinius NH. V, 120.

⁷⁴Magie 1950, 1036.

⁷⁵Tacitus Annals. II: 47.

⁷⁶Atlı tasvirin sikkeyi darp ettiren imparatoru mu yoksa yerel kültür ile alakalı bir karakter mi olduğu tartışmalıdır, detaylı bilgi için bkz: Head 1901, LXXIII.

bahsedilmektedir⁷⁷. Kentin yeri günümüzde tam olarak bilinmese de Cohen, Balıkesir Bigadiç ilçesi İlyaslar köyü yakınlarında olması gerektiğini savunur⁷⁸. Kentin darp ettiği sikkelerin tamamı MS 2. ve 3. yüzyıla tarihlenir.⁷⁹ Gordian III. dönemi sikkelerinde ön yüzde imparator büstü görülürken arka yüzünde Artemis Tapınağı, altar ve servi ağacı görülmektedir (**Lev. 11**).

Sonuç

Mastaura, Mostene ve Acrasus kentleri hakkındaki sınırlı kaynaklardan yola çıkarak bu kentlerin sikkelerini sağlıklı şekilde yorumlamak oldukça güçtür. Buna rağmen Head'ın belirttiği üzere servi ağacı, bir doldurma motifi olmasının dışında çok daha derin bir anlam ifade ediyor olmalıdır. Bu açıdan ele alındığında çalışmanın konusu olan sikkeler Roma'nın inisiyatifinde darp edildiği için servi ağacı tasvirinde bir Roma kültü olan Diana Nemorensis ile açıklanabilir. Diana Nemorensis sikke tasvir sanatına, gerek mitolojisi gerekse kültün çıktığı servi koruluğundan dolayı genellikle üçlü tanrıça kimliği ve servi ağacı ile birlikte yansımış olmasına rağmen, MS 3. yüzyıla doğru Tanrıça, sikkelerde genellikle tek başına veya onu tasvir etmek için servi ağacı tasviriyle betimlenmiştir. Tanrıça'nın bir atribütü olan servi ağacı zamanla kültü tek başına temsil eden bir sembol olarak sikkelerde tek başına yer almıştır. İmparatorluğun hemen her yerinde benzer şekilde servi ağacı tasvirli sikkeler gözüke de Batı Anadolu sikkeleri içinde servi ağacının görüldüğü tek coğrafya Lydia Bölgesi olmuştur.⁸⁰ Bu açıdan ele alındığında, servi ağacı tasvirli sikkeler, Anadolu'da yalnızca Artemis'in bir önceki hali olan Kybele kültünün çıktığı Lydia-Phrygia bölgesinde sınırlı bir coğrafyada yalnızca üç kentte yeniden darp edildiği görülmektedir. Buna göre MS 1. ve 3. yüzyıl Lydia kent sikkelerindeki servi ağacı için, Kybele kültünün Diana Nemorensis olarak başka bir biçimde doğduğu topraklarda yeniden darp edilerek yerel bir kültün onurlandırıldığını söylemek mümkündür.

Levhalar Listesi

Levha 1.

Roma, MÖ 41, AR denarius, 21mm. 3.59 gr.

Ön yüz: P. ACCOLEIVS ..COLUS (Lariscolus?), sağa, didemli Diana büstü.

Arka yüz: Üçlü Diana, sırasıyla ellerinde yay ve haşhaş, arkada beş adet servi ağacı.

Nokta sınırlı, iyi durumda.

Russo 2013, 1702; Crawford 1974, 486/1.

Levha 2.

Aradus, MS 198-217, AE, 12 gr.

Ön yüz: AVT[E]ALP ANTWININOC, sağa, çelenkli Caracalla büstü.

Arka yüz: ..ATP..WN, başlarında yıldız olan yaban boğası, üzerlerinde *signa*, ortada servi ağacı.

Nokta sınırlı, yeşil patina.

Rouvier 1900, 418.

⁷⁷Magie 1950, 971.

⁷⁸Cohen 1996, 46.

⁷⁹Cohen 1996, 46.

⁸⁰Taylan 2017, 63.

Levha 3.

Mastaura, MS 235-238, Ae, 3.48gr.

Ön yüz: MAΞIMEINOC sağa Maximus büstü.

Arka yüz: MAYCTAIPEITΩN, servi ağacı ve yanan altar.

Nokta sınırlı, yeşil patina.

RPC online II, 4818; SNG Tübingen, 3728.

Levha 4.

Mastaura, MS 3. Yüzyıl. Ae, 3.65gr.

Ön yüz: ..ACT..VPA.P, sağa Mastaura nymphesi?

Arka yüz: MACT-AYPEITH/XN, servi ağacı, yanan altar.

Nokta sınırlı, aşınmış yüzey.

SNG Fitzwilliam, 4866.

Levha 5.

Mostene, MS 69-79. AE, 7.69gr.

Ön yüz: OYEΠACIANOC KAICAP, sağa çelenkli Vespasian büstü.

Arka yüz: MOCTH/[N[ΩN, sağa Lydia Apollo-Men? sağ elinde labrys, önünde yanan altar ve servi ağacı.

RPC Online II-2, 991A.

Levha 6.

Mostene, MS 117-138. AE, 30mm, 14.08gr.

Ön yüz: AY KAI TPAIAN AΔPIANOC CE Γ Δ Π, sağa çelenkli Hadrian büstü.

Arka yüz: ΛΥΔΩN MOCTH/NΩN, sağa elinde labrys ile Apollo-Men? önünde yanan altar ve servi ağacı.

Nokta sınırlı, yeşil patina, darp izi.

RPC Online IV, 1961.

Levha 7.

Mostene, MS 161-169. AE, 31mm, 15.55gr.

Ön yüz: AVT K Λ AVP BHPOC CE, sağa, çelenkli Lucius Verus büstü.

Arka yüz: MOCTHNΩN /ΛVΔΩN, sağa elinde labrys ile Apollo-Men? önünde yanan altar ve servi ağacı.

Nokta sınırlı, darp izi.

RPC Online IV, 1338.1.

Levha 8.

Mostene, MS 177-192. AE, 37mm, 24.21 gr.

Ön yüz: AVT K M AVP KOMMOΔOC, sağa çelenkli Commodus büstü.

Arka yüz: €Π NV MATEPNOV APX MOC/THNΩN, sağa elinde labrys ile Apollo-Men? önünde yanan altar ve servi ağacı, sağda Hermes.

Nokta sınırlı, aşınmış yüzey.

RPC Online IV-2, 1343.

Levha 9.

Mostene, MS 177-198, yarı otonom, AE, 24cm, 8.08gr.

Ön yüz: ΔHMOC, sağa Demos portresi.

Arka yüz: MOCTHNΩN, ΛΥΔΩN MOCTHNΩN, sağa elinde labrys ile Apollo-Men? önünde yanan altar ve servi ağacı.

Nokta sınırlı, darp izi.

Mionnet IV, 482.

Levha 10.

Mostene, MS 253-268. AE, 25mm, 6.89gr.

Ön yüz: ΛΙΚΙΝ ΓΑΛΛΙΗΝΟC, sağa çelenkli Gallienus büstü.

Arka yüz: ΕΠΙ ΤΡΑΥΡ ΣΕΥCΙΑ ΟCΙΤ ΛΟΒΙΑ ΔΟΒ ΜΟCΤΗ, sağa elinde labrys ile Apollo-Men? önünde yanan altar ve servi ağacı.

SNG München, 333.

Levha 11.

Acrasus. MS 230-244. Maedallion. AE, 39mm, 29gr. Aurelios

Ön yüz: ΑΥ[Τ].ΚΜΑΝΤ. ΓΟΡΓΙΑΝ. CΑΥΙΙ, sağa, çelenkli Gordian III büstü.

Arka yüz: ...ΠΗ...ΣΡ.ΑΤΡ.ΑΝ...ΝΚΛΖΣΟΤ.Εω...ΗΜΟΤ/ ΑΚΡΑ...ΗΧ/ΣΧΝ, solda, yanan altar önünde servi ağacı, sağda yandan Artemis tapınağı,

Gözenekli yüzey, nokta sınırlı.

RPC Online VII-1, 178.

Kaynakça

Achterberg, J. 2009, *Kadın Şifacılar*, (Çev. Bilgi Altınok), Everest Yayınları, İstanbul.

Adebayo, O., Fagbule, O. F., Oyabambi, A. 2017, "Caduceus or Rod of Aesculapius: Revisiting Erroneous Interchangeability", *Annals of Ibadan Postgraduate Medicine*, 15, 65-66.

Alföldi, A. 1960, "Diana Nemorensis", *American Journal of Archaeology*, 64, 137-144.

Alföldi, A. 1965, *Early Rome and the Latins*, University of Michigan Press, Michigan.

Amaros, V. A. 2016, "The History of Conifers in Egypt, Part I: Mediterranean Cypress (Cupressus Sempervirens L., Cupressaceae), News From the Past", *African Archaeobotany Proceedings of the 7th International Workshop on African Archaeobotany*, Vienna, 2-5 Temmuz, 2012.

Arıhan, S. K. 2003, *Antik Dönemde Tıp ve Bitkisel Tedavi*, Ankara Üniversitesi, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), Ankara.

Arslanbaba, R.H. 2018, *Augustus (MÖ 27-MS 14) ve Diocletianus (284-305) Dönemleri İdari, Ekonomik ve Sosyal Reformlarının İncelenmesi ve İki Dönemin Karşılaştırılması*, Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi.

Bagnoli, F., Giuseppe V. G., vd. 2009, "Is Cupressus Sempervirens native in Italy? An Answer Genetic and Palaeobotanical Data", *Molecular Ecology*, 18/10, 2276-2286.

Bass, G. - Doornick, F. H.Jr. 1971, "A Fourth Century Shipwreck at Yassi Ada", *American Journal of Archaeology*, 75, 27-37.

Bauman, B.B. 1960, "The Botanical Aspects of Ancient Egyptian Embalmin and Burial",

- Economic Botany*, 14, 84-104.
- Beard, M. 1998, *Religions of Rome: Volume 2, A Sourcebook*, Cambridge University Press, California.
- Berens, E. M. 1979, *The Myths and Legends of Ancient Greece and Rome*, Jefferson Publication, Virginia.
- Byl, S. A. 2012, *The Essence And Use of Perfume in Ancient Egypt*, (Yayımlanmış Yüksek Lisans Tezi), University of South Africa.
- Cohen, G.M. 1996, *The Hellenistic Settlements in Europe, the Island, and Asia*, University of California Press, California.
- Çapar, Ö. 1979, "Roma Tarihinde Magna Mater Kybele Tapınımı", *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, XXIX, 167-189.
- Çelgin G. 1986, *Eski Yunan Dininde ve Mitolojisinde Artemis*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul.
- Crawford, M H. 1974, *A Catalogue of the Roman Republican Coins in the British Museum, with descriptions and chronology based on M.H. Crawford*, (Ed. G. Eleanor, ve I. Leins), Roman Republican Coins in the British Museum, London.
- Çulpan, C. 1961, *Antik Devirlerden Zamanımıza Kadar İlahiyat, Edebiyat, Tıp ve Sanat Tarihlerinde Serviler I, II*, İsmail Akgün Matbaası, İstanbul.
- Daly, K. N. 2009, *Greek and Roman Mythology A to Z (3. Edition)*, Chelsea House, Pennsylvania.
- Davis, P. H. 1965, *Flora of Turkey and East Aegean Islands. Vols. I-VII*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Dehkordi, S. A. 2017, "Studying the Role and Symbolic Meanings of Cypress Tree (Sarv) in Miniatures of Tahmasbi Shahnameh", *Bagh-e Nazar*, 13, 103-112.
- Dixon-Kennedy, M. 1998, *Encyclopedia of Greco-Roman Mythology*, Library of Congress Cataloging, Washington.
- Frazer, J. G. 1911, *The Golden Bough: A Study in Magic and Religion (3. Edition)*, Macmillian, London.
- Gardner, G. B. 2004, *The Meaning of Withcraft*, Weiser Books, New York.
- Green, C. M. C. 2007, *Roman Religion and the Cult of Diana at Arica*, Cambridge University Press, New York.
- Hall, E. 2013, *Adventures with Iphigenia in Tauris: A Cultural History of Euripides' Black Sea Tragedy*, Oxford University Press, Oxford.
- Hanninen, M. L., 2000, "Traces of Women's Devotion in the Sanctuary of Diana at Nemi", *Nemi- Status Quo, Recent Research at Nemi and the Sanctuary of Diana*, (Ed. by J.

- Rasmus Brandt, Anne-Marie Leander Touati, Jan Zahle), 'L'Erma' di Bretschneider, Roma 2000, 45-50.
- Head, B. V. A. 1901, *Catalogue of Greek Coins in the British Museum, Lydia (BMC Lydia)*, London.
- Hermans, A. M. 2017, *Latin cults through Roman eyes: Myth, Memory and Cult Practice in the Alban Hills*, (Academic Repository), University Of Amsterdam.
- [INSTİTUTO Dİ CORRİSPONDENZA ARCHEOLOGİCA](https://archive.org/details/bullettinodellin1885inst/page/n7/mode/2up), 1885 *Bulletin de l'Institut de correspondance archéologique*, Salviucci, Rome. **Online erişim için:** <https://archive.org/details/bullettinodellin1885inst/page/n7/mode/2up>
- Jones, P., 2005, "A Goddess Arrives: Nineteenth Century Sources of the New Age Triple Moon Goddess", *Culture and Cosmos*, 9, 45-71.
- Manniche, L. 1986, "The Tomb of Nakht, the Gardener, at Thebes (No. 161)", *The Journal of Egyptian Archaeology*, 72, 55-79.
- Kelly, W. C. 2019, *Surviving Roman Influence: The Resilience of Diana's Cult at Lake Nemi in Contrast to their Latin Neighbors*, Master Thesis, Amstertam.
- Kurt, M. 2009, "Yeni Asur Devleti'nin Kuzey Yayılımı ve Doğu Anadolu'nun Tarihi Coğrafyası", *Doğu Anadolu Bölgesi Araştırmaları*, 1-13.
- Lanciani, R. 1892, *Pagan and Christian Rome*, Houghton, Mifflin and Company, Boston.
- Liphschtz, N. 2013a, "Cumpressus Sempervirens as Hull Construction Timber in Sunken Shipwrecks in the East Mediterranean", *Skyllis* 12, 87-92.
- Liphschtz, N. 2013b, "Dendroarchaeological studies of shipwrecks along the Mediterranean coast of Israel", (Ed. R. Efe), *Boccone* 24, 95-104.
- Liphschtz, N. 2015, "Cupresus sempervirens (Cypress) as Hull Construction Timber of Sunken Shipwrecks in the East Mediterranean", *Maritime Archaeology: Revelation of the Past Through Shipwrecks Around the World*, (Ed. Sila Tripati), 28, 604-623, Delta Book World, New Delhi.
- Liphschtz, N. – Pulak, C. 2008, "Wood species used in ancient shipbuilding in Turkey: evidence from dendroarchaeological studies", *Skyllis*, 8, 73-82.
- Maggie, D. 1950, *Roman Rule in Asia Minor, Volume 2 (Notes) : To the End of the Third Century After Christ*, Princeton University Press, New Jersey.
- Malay, H. - Tanrıver, C. 2009, "Çaldağ'ndaki Bilinen Antik Yerleşimler", *Araştırma Raporu*. **Online erişim için:** <https://docplayer.biz.tr/21442105-Cal-dagi-ndaki-arkeolojik-yerlesimler.html>
- Mionnet, T.E. 1807-1837, *Description de Medailles Antiques Grecques et Romanies, vol. 4.*, Paris.

- Nazar, B., 2017, “Studying the Role and Symbolic Meanings of Cypress Tree (Sarv) in Miniatures of Tahmasbi Shahnameh”, *Art, Architecture & Urbanism*, 13/45, 103-112.
- Pauly-Wissowa 1958, *Real Encyclopadie der Klassischen Altertumswissenschaft XI.2.*,
- Parpola, S. 1970, *Neo-Assyrian Toponyms (Alter Orient und Altes Testament)*, Butzon & Bercker, Germany.
- Polunin, O. - Huxley, A. 1967, *Flowers of the Mediterranean*, Chatto and Windus, London.
- RPC II, 1999, *Roman Provincial Coinage II: From Vespasian to Domitian*, (Ed. Burnett, A. and M. Amandry), London. **Online erişim için:** <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/>
- RPC IV, 1999 *Roman Provincial Coinage IV-2 From Antoninus Pius to Commodus (AD 138–192): Asia*. **Online erişim için:** <https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/volumes>
- RPC IV, 1999 *Roman Provincial Coinage VII-1 From Gordian I to Gordian III (AD 238–244): Asia*. **Online erişim için:** https://rpc.ashmus.ox.ac.uk/search/browse?volume_id=13
- Roller, L. 1999, *In Search of God the Mother: The Cult of Anatolian Cybele*”, University of California, California.
- Romano, I. B. 2006, *Classical Sculpture: Catalogue of the Cypriot, Greek, and Roman Stone Sculpture*, University of Pennsylvania Museum of Arxhaeology and Anthropology, Philadelphia.
- Rose, H. J. 1958, *A handbook of Greek Mythology*, Methuedn and Co, London.
- Rouvier, J. 1900, *Numismatique des Villes de la Phenicie (Aradus-Berytus)*. *Journal International d’Archeologie Numismatique*, Athens.
- Russo, R. 2013, *The RBW Collection of Roman Republican Coins*, Numismatica Ars Classica, Zürich.
- Sabuncu, R. - Çalışkan, S. 2008, “Akdeniz Servisi’nin (Cupressus sempervirens L.) Ekolojisi ve Silvi Kültürü”, *İstanbul Üniversitesi Orman Fakültesi Dergisi*, 1, 53-72.
- SNG FİTZWILLIAM, 1940-1971, *Sylloge Nummorum Graecorum, Great Britain IV, Fitzwilliam Museum, Leake and Genaral Collections*, London.
- SNG MÜNCHEN, 1968, *Sylloge Nummorum Graecorum, (München Staatliche Münzsammlung)*, Berlin.
- SNG TÜBİNGEN, 1994, *Sylloge Nummorum Graecorum, (Münzsammlung der Universitat Tübingen)*, Tübingen.
- Smith, W. 1859, *Dictionary Greek and Roman Antiquities*, Little, Brown, and Company, Boston.
- Taylan, H. 2017, *Herbal Temalı Batı Anadolu Sikkeleri*, Aydın Adnan Menderes Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Arkeoloji Bölümü, (Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi), Aydın.

- Tekin O. 2011, “Lydia Krallığından Osmanlı İmparatorluğu’na Anadolu’da Sikke Darbı”. *Anadolu’da Paranın Tarihi* (Edt: Bülent Arı) Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Yayınları, Ankara, 33-49.
- Thompson, R. C. 1949, *A Dictionary of Assyrian Botany*, The British Academy, London.
- Thureau, F. 1912, *Une Relation (de la 8. Campagne de Sargon)*, Librairie Paul Geuthner, Paris.
- Ulrich, R. B. 2007, *Roman Wood working*, Yale University Press, London.
- Üreten, H. 2005, “Bir Grup Sikkenin Işığında Mastaura Kenti”, *Journal of Arts and Sciences*, 4, 129-142.
- Whittow, M. 1993, “Anadolu Ortaçağ Kaleleri Etüdü Birinci Sezonu (1992): Mastaura Kalesi”, *Kültür Varlıkları ve Müzeler Genel Müdürlüğü Araştırma Sonuçları Toplantıları* 11, 559-561.
- Wissowa, G. 1912, *Religion und Kultus der Römer*, Beck, München.
- Zohary, M. 1973, *Geobotanical Foundations of the Middle East. Geobotanica Selecta 3. Gustav Fischer Verlag, Swets & Zeitlinger, Amsterdam.*

Antik Kaynaklar

- Cicero, Tillius M. *Philippicae 3*, (Çev. C.D. Yonge, 1903), George Bell and Sons, London.
- Online erişim için:** <http://www.perseus.tufts.edu/hopper/text?doc=Perseus:text:1999.02.0021>
- Dioscorides. *The Greek Herbal of Dioscorides*, (Çev. Goodyer, J., 1655., ed. Gunther, R.T., 1955., 2nd edition), Hafner, New York.
- Herotodos, *Herodot Tarihi*, (Çev. Müntekim Ökmen 1. Baskı 1973), Remzi Kitabevi, İstanbul.
- Livius, *The History of Rome*, (Çev. Canon Roberst), (Ed. Ernest Rhys, J.M.), Dent&Sons, London.
- Manilius\Astronomicon, (Çev. Hovsman A.E.), R&R Clark, Edinburg.
- Pausanias, *Description of Greece, Volume II: Books 3-5 (Laconia, Messenia, Elis 1)*, (Çev. Jones, W. H. Ormerod, S. H. A.), Harvard University Press, Massachusetts.
- Plinius, *Naturalis Historia I-X*, (Çev. H.R. Rackham, W.H.S. Jones, D.E. Eichholz, 1938-1971) London.
- Plinius, *Natural History, Volume IV: Books 12-16*. (Çev. H. Rackham, 1945), Loeb Classical Library, Cambridge.

Plinius, *Natural History, Volume VII: Books 24-27*, (Çev. W. H. S. Jones, A. C. Andrews, 1956), Loeb Classical Library, Cambridge.

Plutarch, *Plutarch's Morals, Vol. IV.*, (Çev. William W. Goodwin, 1878), Boston, ABD.

Solinus, *Collectanea*. **Online erişim için :** <https://www.thelatinlibrary.com/solinus.html>

Strabon, *Geography, Books 3-5*, (Çev. Horace Leonard Jones), Harvard University Press, Massachusetts.

Suetonius, *The Lives of the Twelve Caesars*. **Online erişim için:** http://penelope.uchicago.edu/Thayer/E/Roman/Texts/Suetonius/12Caesars/Augustus*.html

Tacitus, *Annals II*. **Online erişim için:** <https://www.thelatinlibrary.com/tacitus/tac.ann2.shtml>

Virgil, *Aenid VI*. **Online erişim için:** <https://www.theoi.com/Text/VirgilAeneid6.html>

Levhalar

Levha 1. Roma

Levha 2. Aradus

Levha 3. Mastaura

Levha 4. Mastaura

Levha 5. Mostene

Levha 6. Mostene

Levha 7. Mostene

Levha 8. Mostene

Levha 9. Mostene

Levha 10. Mostene

Levha 11. Acrasus